УДК 801.321.1(030)

ПРОБЛЕМА ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕКСИКОНУ В РАМКАХ АЛФАВІТНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Голуб Ю.І., к.філол.н., доцент

Запорізький державний університет

Вивчення системної організації лексикону доводить той факт, що він не являє собою чітко впорядкованої системи одиниць. Мікросистеми, що утворюють його, не є повними і легковивідними. Розподіл слів за гіперо-гіпонімічними ієрархіями, предметно-тематичними і лексико-семантичними групами, синонімічними рядами і антонімічними парами, польове моделювання лексикону, виділення словотворчих гнізд, вивчення лексичних одиниць з точки зору їх багатозначності відображає той чи інший аспект лексичної системи, але не охоплює лексикона в цілому. Тому адекватний лексикографічний опис повинен бути спрямований на створення загальної картини лексичної системи шляхом синтезування різнобічної інформації про системні зв'язки, що існують між її елементами та всередині них. Таким чином, кожна лексична одиниця має бути показана не ізольовано, а в усьому різноманітті зв'язків і відношень з іншими одиницями.

Проаналізувавши велику кількість англомовних лексикографічних довідників, ми ще раз переконалися в тому, що сьогодні для отримання максимально повної інформації про системні відношення в словниковому складі англійської мови слід звернутися до різноаспектних англомовних словників. Загальні тлумачні словники, що покликані описувати все різноманіття аспектів лінгвістичної сутності одиниць англійського лексикона, розкривають внутрішню організацію кожного слова, але не відображають його системних зв'язків у повному обсязі. Цей факт значною мірою обумовлюється алфавітним розташуванням одиниць реєстру слів, яке домінує в сучасній лексикографічний практиці.

Питання про те, яким чином слід розташовувати і групувати слова в словнику, має тривалу історію. Воно хвилювало не тільки філологів, але й філософів. Так, наприклад, Г. Лейбніц ще на початку вісімнадцятого століття розмірковував над тим, як слід розміщати одиниці реєстру слів - за алфавітом, чи "за природою самих слів", у відповідності з "класифікацією речей". Філософ вважав, що для "громадянського вживання" слова зручніше розташовувати за алфавітом, тоді як для "філософського розуміння " їх доцільно розміщати "за ідеями" [див. 1, 36]. У приведених роздумах Г. Лейбніца відображено зіткнення двох фундаментальних принципів у лексикографії: принципу зручності, що представлений алфавітними словниками, і принципу науковості, обумовленого прагненням зрозуміти взаємодію слів і відобразити цю взаємодію методами лексикографії (на цьому принципі будуються тематичні, ідеографічні, гніздові тлумачні словники).

Суперечки по даному питанню то затихають, то спалахують з новою силою, що, однак, не приводить до однозначного вирішення проблеми розташування одиниць реєстру слів. Прихильники алфавітних, тематичних, ідеографічних, гніздових словників наводять переконливі докази щодо обґрунтування своєї точки зору. Розглянемо деякі з них.

Традиційним і найбільш поширеним в історії світової лексикографії є алфавітне словорозташування. Але не можна не погодитися з тим, що критика цього способу розміщення одиниць словника в багатьох випадках обґрунтована і розумна. Так, ще в 60-х роках Ю. Д. Апресян відзначав лінгвістичну беззмістовність традиційного алфавітного способу лексикографічної репрезентації словникового складу, оскільки "розташування слів у алфавітному порядку, що добре обслуговує практичні потреби споживачів лексикографічної продукції, не є, звичайно, науково обґрунтованим принципом" [2, 16]. Такої ж думки дотримувався Х. Касарес, який вважав, що алфавітний принцип організації словника є нічим іншим як "узаконеним безладдям", оскільки він представляє собою випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом [3, 7]. На "довільність" алфавітного розташування одиниць словника вказував також Г. Джексон [4, 208]. Т. Макартур [5, 147] відмічав той факт, що алфавітний словник не створює узагальнюючої картини лексикону і не відбиває взаємодії його елементів. У результаті такої інтерпретації словниковий склад мови постає не як система, а як колекція невзаємопов'язаних одиниць.

У порівнянні з алфавітним словорозташуванням гніздовий словник має безперечну перевагу з точки зору відображення словотворчої системності. У гніздових словниках непохідні слова розподіляються за частинами мови, а в межах кожної частини мови – за лексико-семантичними групами. Семантика похідних розкривається з опорою на значення продукуючих, мотивуючих слів на тлі споріднених

утворень, з одного боку, і на тлі всіх слів даного словотворчого типу, з іншого боку. Об'єднання спільнокореневих слів в словотворчі гнізда висуває на перший план загальну для даної групи слів семантичну і граматичну основу, вказуючи в той же час на різні модифікації загального елемента значень в окремих дериватах. При цьому з'являється можливість вироблення для однотипних похідних слів типових визначень, що базуються на словотворчому значенні. При гніздових групах доцільніше, ніж при кожному окремому слові, давати узагальнюючі історичні, етимологічні й орфографічні довідки.

Однак при послідовному втіленні гніздового принципу розташування одиниць реєстру слів виникає цілий ряд труднощів. Перш за все, складність полягає у визначенні синхронних меж гнізда, у принципах розподілу і порядку розміщення слів. Крім того, порушується принцип утилітарності словника, оскільки ускладнюється й уповільнюється одержання довідок про окреме слово.

В історії лексикографії було чимало спроб організувати одиниці словника за гніздовим принципом. Так, гніздовим способом були укладені: Словник Французької Академії в першому виданні (Dictionnaire de l'Académie Française. 1-re ed. Paris, 1964); тлумачний словник В.І. Даля (Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1863-1866); перші три томи сімнадцятитомного академічного словника російської мови (Словарь современного русского литературного языка, т. 1-17, М.-Л., 1948-1965); тлумачний словник Ч. Річардсона (Charles Richardson. A New Dictionary of the English language. 2 vols, London, 1836-1837). Але всі ці спроби, як правило, закінчувалися тим, що укладачі подібних словників були змушені або змінити гніздовий порядок на алфавітний у наступних виданнях, або в додатках до словників давати алфавітний індекс слів з вказівкою їх місця в основному корпусі словника.

На думку, наприклад, Л. Згусти [6, 289], недоліки гніздового словорозташування набагато перевищують його переваги. Але незважаючи на проблематичність створення тлумачних словників, що повністю будуються на гніздовому принципі, досвід подібного розташування лексичних одиниць багато в чому сприяв удосконаленню методів відображення системної організації лексикону в алфавітній лексикографії, збагативши її елементами показу словотворчої системності шляхом застосування посилань на кореневі слова, об'єднання деяких похідних слів у одній словниковій статті. Наприклад, словникова стаття до дієслова **forget** у Chambers Twentieth Century Dictionary включає такі похідні: **forgetful, forgetfully, forgetfulness, forgettable, forgetter, forgettery, forgetting, forgettingly, forgotten, forgottenness, forget-me-not.**

Альтернативою алфавітної лексикографії є також лексикографія тематична та ідеографічна. Прихильники тематичного принципу складання словників базують свою аргументацію на трьох основоположних факторах:

1. Будь-яка розумно складена концептуальна схема значно ближча до відображуваної словником дійсності й до організації ментального лексикону, ніж схема, основана на алфавітному порядку. "…Що б не відбувалося в нашій свідомості, коли ми впорядковуємо і шукаємо необхідні нам слова, це відбувається не в алфавітній послідовності" [5, 123].

2. Простежується певна спільність поглядів носіїв класичного, християнського і раціонального світогляду у відношенні первинних категорій, що лежать в основі упорядкування зовнішнього універсума людиною у процесі пізнавальної діяльності. "Концептуальні схеми, відрізняючись одна від одної в залежності від особи укладача, часу і місця складання, все ж таки містять суттєве тематичне ядро, яке, якщо і не є універсальним, то свідчить про спільність інтересів усіх мовних колективів у рамках тематичної лексикографічної традиції" [7, 161].

3. Тематичні, ідеографічні, ідеологічні, аналогічні словники, в яких словникові статті об'єднуються в групи на основі дохідливих асоціацій і організуючих зв'язків, які чітко простежуються, дають можливість збагнути системну природу мови в цілому і лексикона зокрема.

Класичним зразком ідеографічного словника вважається "Тезаурус англійських слів і виразів" П.М. Роже, що вперше був надрукований у 1855 р. (Roget P.M. Roget's Thesaurus of English Words and Phrases. London, 1964). Синоптична схема даного словника складається із шести класів, кожний із яких у свою чергу розподіляється на підкласи (всього 39 підкласів). Тезаурус Роже - це своєрідний концептуальний каталог здогадно відомих користувачам слів, призначений для полегшення пошуку взаємопов'язаних лексичних одиниць. У ньому відсутні дефініції, не розмежовуються значення слів, не наводяться похідні слова і словосполучення, не даються етимологічні відомості, цитати, авторські приклади, не уточнюється сфера вживання. Вся ця інформація про слово повинна бути відома користувачам. Основний акцент робиться на семантичну спільність слів. При цьому мікроструктура словника зливається з макроструктурою і імпліцитно виражається в ній, оскільки саме розташування заголовного слова вже є семантичною інформацією. Наприклад, іменник **favour** наводиться в таких класах:

1. Абстрактні відношення:

а) розділ «Кількість» (заголовне слово - **advantage n.**);

б) «Причинність» (**influence n.**).

2. Простір: «Рух» (**promote v.**).

3. Інтелект: «Засоби втілення ідей» (**badge n.**).

4. Індивідуальне волевиявлення:

а) «Волевиявлення в цілому» (**choose v., benefit v.**);

б) «Антагонізм» (**patronize v.**);

в) «Результати дій» (**be auspicious v.**).

5. Емоції, релігія і мораль:

а) «Індивідуальні емоції» (**liking n., honours n.**);

б) «Міжособистісні емоції» (**kind act n.**);

в) «Мораль» (**injustice n., approbation n.).**

Словник П.М.Роже, безсумнівно, виявився прогресивним кроком у розвитку світової лексикографії. Про успіх даного словника свідчить той факт, що він неодноразово перевидавався, за його зразком були створені інші ідеографічні словники. Однак, розкриваючи семантичну системність, словники даного типу не можуть забезпечити адекватне відображення лексичної системи в усій різноманітності існуючих між її елементами зв'язків.

Значно ближче до втілення ідеї відображення системної організації лексикона підійшов Т. Макартур, створивши "Лексикон сучасної англійської мови" (Longman Lexicon of Contemporary English, Harlow, 1981). За словами самого автора [5, 149], його словник "являє собою поєднання двох напрямків: тематизації, що практикувалася віками і представлена в працях Плінія, Бекона, Роже; і семантичної структурації, запропонованої лінгвістами, наприклад, Джоном Лайонзом, і антропологами, наприклад, Стівеном Тайлером і Гарольдом Конкліном". Структура даного словника містить макрорівень, в якому подані 14 основних тем, кожна із яких має підтеми (всього 129 підтем), всередині кожної підтеми є посилання на пов'язані з нею підтеми інших основних розділів. Мікрорівень виражений експліцитно, на відміну від словника Роже, оскільки кожне заголовне слово має повну словникову статтю, в якій міститься дефініція, граматична інформація, стилістичні і ареальні помітки, авторські приклади:

I 13 *adjectives*: not real [B]

false 1 not real: *He has false teeth. The diamonds she wears are false.* **2** made or changed so as to deceive: *The false weights made the goods appear heavier than they were*. **-sity, -ness** [U].

fake [Wa5] *not fml* made and intended to deceive*: He gave them fake money.*

sham [Wa5] *not fml* false but made to look or seem real: *This is a sham agreement; neither side intends to keep to it*.

“Лексикон” має також алфавітний індекс, який значно полегшує пошук необхідного слова. Таким чином, продовжуючи традиції тематичної лексикографії, даний словник одночасно дотримується принципу утилітарності.

Слід підкреслити, що наявність алфавітного реєстру слів стала нормою для сучасних ідеографічних словників. Наприклад, "Ідеологічний словник іспанської мови" Х. Касареса (Diccionario ideológico de la Lengua Española. Barcelona, 1942) має дві частини: parte analógica, в якій слова групуються за спільністю значення в 38 великих класів, що розпадаються на 2000 груп, і parte alfabética, в якій слова розташовуються за алфавітом. Навіть у "Тезаурус" Роже був пізніше включений алфавітний індекс.

Деякі сучасні словники, завданням яких є відбиття семантичної системності, взагалі повністю алфавітизовані. Наприклад, "Понятійний словник англійської мови" Джуліуса Лафаля (A Concept Dictionary of English. New York, 1973) складається з трьох частин. У першій частині в алфавітному порядку подаються 118 категорій, виділення яких основане на критерії синонімічності, схожості і взаємозв'язку; тут же наводиться короткий опис значення кожної категорії:

NEW - References to newness, novelty and the present. Included are such ideas: modern and present-day; fresh and fashionable; refurbished and rejuvenated; virgin and unused.

У другій частині в алфавітному порядку розташовуються слова, біля кожного слова вказуються категорії, до яких воно відноситься. Наприклад: **fashion n. EVNT, GARB, NEW.**

У третій частині, знову ж таки в алфавітному порядку, подаються категорії з переліком усіх слів, що належать до них; якщо слово відноситься більше ніж до однієї категорії, то це відображається за допомогою відсилань.

Вищевикладені факти свідчать про те, що, незважаючи на досягнуті успіхи в застосуванні концептуального і тематичного принципів розташування одиниць словника, ідеографічна і тематична лексикографія не можуть замінити лексикографію алфавітну. Основним недоліком ідеографічних і тематичних словників є невирішеність проблеми показу полісемантичних лексем. Різні значення полісемантичного слова частіше всього входять до різних семантичних полів, що робить неможливим повноцінне відображення його внутрішньої організації. Семантична структура слова розчленовується на окремі значення, які висвітлюються в різних частинах словника, а існуюча система відсилок не в змозі відтворити опис полісемантичних слів у повному об'ємі. Крім того, тематичне й ідеографічне моделювання лексикона багато в чому є суб'єктивним, оскільки воно базується на певній робочій схемі, що задається укладачами подібних словників. І хоч прихильники даного лексикографічного методу стверджують, що конкретизація вихідної синоптичної схеми є результатом аналізу об'єктивно існуючих між словами зв'язків, все ж таки відправним моментом подібних досліджень є розгляд лексики в системі – у даному випадку в системі понять, ідей, категорій. Розгляд же системності в лексиці стає другорядним, що перешкоджає відображенню всього об'єму системних відношень одиниць словникового складу.

Отже, спираючись на вищевикладені спостереження, ми прийшли до висновку про те, що проблему відображення системної організації лексикона необхідно вирішувати в рамках алфавітної лексикографії.

Серед переваг алфавітного словорозташування перш за все відзначають його зручність. У той час як факт відповідності семантичного структурування принципам організації ментального лексикона залишається досить спірним, що ставить під сумнів доступність даного лексикографічного методу для середнього користувача, алфавіт відомий кожній грамотній людині, а значить, практичне використання алфавітного словника є легким і швидким. Визнаючи умовність і довільність подібного словорозташування, не можна не погодитися зі справедливою думкою Г. Біджойнта [8, 16] про те, що даний принцип організації словника є в наш час настільки "всеосяжно домінуючим", що в звичайної людини саме з ним асоціюється сам жанр створення словників. Іншими словами, алфавіт став важливою частиною "соціального іміджу словника". З психологічної точки зору популярність алфавітної лексикографії пояснюється тим фактом, що у користувачів з'являється враження, що саме вони упорядковують лексикон. Повнота словника, що обумовлюється його відповідністю кінцевому алфавітному списку, створює "ілюзію тотальності, незмінного порядку речей, гармонії, при цьому здається можливим вичерпування не тільки лексикона, але й універсума, що відображається ним" [див. 8,16].

Таким чином, визнаючи доцільність алфавітного словорозташування в загальних тлумачних словниках, ми вважаємо, що тільки плідне збагачення алфавітного принципу досягненнями інших напрямків науки про складання словників, допоможе вирішити проблему адекватного відображення лексичної системи методами лексикографії. Влучним прикладом можливості подібного сумісництва принципів алфавітної і ідеографічної лексикографії вважається шеститомний словник французької мови П. Робера (Robert P. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Les mots et les associations d'idées. Paris, 1957-1964). У ньому аналогічний аспект, що дозволяє користувачам віртуально з'єднувати взаємопов'язані слова, незважаючи на їх алфавітну роз'єднаність, показаний шляхом послідовного використання синонімів, антонімів, асоціативів і інших слів, між якими існують різноманітні системні зв'язки всередині певних семантичних полів.

Як можна побачити на прикладі цього словника, для вирішення проблеми адекватного відображення складних і багатомірних відношень одиниць словникового складу методами алфавітної лексикографії необхідно підвищити інформативність ряду існуючих і, можливо, ввести ряд нових параметрів словникової статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 151 с.
2. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. - М.: Наука, 1967. - 251 с.
3. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. - М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 354 с.
4. Jackson H. Words and their meaning. - London, New York: Longman, 1988. - 279 p.
5. McArthur T. Worlds of reference: Lexicography, learning and language from the clay tablet to the computer. - Cambridge etc.: Cambridge univ. press, 1986. - 230 p.
6. Zgusta L. Manual of lexicography. - Praha, Academia, 1971. - 360 p.

7. McArthur T. Thematic lexicography // The history of lexicography: Papers from the Dictionary research centre seminar at Exeter, March 1986 / Ed. By R.R.K.Hartmann. - Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1986. - P. 157-166.

8. Bejoint H. Tradition and innovation in modern English dictionaries. - Oxford: Clarendon press, 1994. - 276 p.